

DDS a on-line digitální knihovny: změna jednoho paradigma

Rudolf Vlasák

Univerzita Karlova v Praze

rudolf.vlasak@ff.cuni.cz

INFORUM 2004: 10. konference o profesionálních informačních zdrojích

Praha, 25. – 27. 5. 2004

Abstrakt. *Dokumentové dodavatelské služby (DDS) se po dlouhodobé tradici (mimo jiné je možné v této souvislosti zmínit praxi VINITI už před téměř 50 lety) staly logickou součástí on-line informačního průmyslu. Dnes je pro koncové uživatele organizují knihovny a informační střediska organizací, kde pracují, jako tomu bylo v době vyřizování MVS zasíláním foto nebo xerokopií tištěných dokumentů. Tvorba elektronických knihoven nakladateli či velkými knižními prodejci směřuje k přímému kontaktu koncového uživatele s on-line zpřístupňovanými primárními fondy, nikoli však stávajících, i když "hybridních" knihoven. Ty, resp. jejich personál, se tomuto trendu a vlastně novému paradigmatu pojetí služeb specializované knihovny musí přizpůsobit.*

Nové paradigma

Tendence vedoucí ke snadné přístupnosti veškerých informačních zdrojů prostřednictvím internetových prostředků se prosazuje celosvětově a prohlubuje **problém úlohy pracovníka odborné knihovny v novém, do značné míry změněném systémovém prostředí**. Je třeba zdůraznit, že zde **nejde o všechny knihovny**, zejména nikoli o knihovny veřejné, nazývané u nás dříve "lidové knihovny". Jde o prostředí, které mění funkce a tím i vlastní strukturu systému, které se přímo týká pracovišť a institucí spadajících do kategorií vědeckých, akademických, technických, podnikových či jinak odborně specializovaných knihoven nebo informačních středisek. Vyvíjí se zde nové paradigma vztahu tohoto pracoviště k uživateli, protože tento uživatel mění dosti zásadně své informační chování. Je tu vlastně nový uživatel. A pokud ještě není, snažíme se jej k této změně přivést. Vyvíjíme stále snadnější přístupové prostředky vedoucí k samoobslužnému přístupu při řešení jeho čtenářských a informačních potřeb (od volného výběru přes OPAC až k on-line samoobslužné selekci dokumentů v elektronických knihovnách). Jaká se tím vytváří, či spíše vymezuje role knihovníka – informačního profesionála? Všude tam, kde dříve vstupoval do komunikace uživatele s počítačem člověk znalý alespoň základů logiky práce počítače a příkazového, resp. profesionálního dotazovacího jazyka, uplatňují se stále ve větším rozsahu samy prostředky inteligentní počítačové podpory "vládného" rozhraní. Ty vstupují s rostoucí vehemencí zejména do procesů vyhledávání informací, které jsou k dispozici v prudce narůstajících fondech digitálních knihoven i "neknihoven" stále mohutnějícího virtuální webů. Všimněme si, jakou kvalitativní vývojovou cestou prošly za nedlouhý čas posledních deseti let např. obecně přístupné internetové vyhledávače. Jejich navenek jednoduché a snadné ovládání, umožněné ovšem nesmírně sofistikovanými vnitřními selekčními algoritmy, přejímají dnes buď úplně a nebo alespoň alternativně k tzv. profesionálním rozhraním všechna významná databázová centra. Ta se navíc postupně mění z dříve jen sekundárních a výjimečně faktografických informačních zdrojů na velké elektronické knihovny. Stále častěji mohou nabídnout k bibliografickým informacím ze zavedených dokumentografických oborových a specializovaných databází, jako jsou

např. CHEMBASE, MEDLINE, INSPEC nebo WPI, také jimi odkazované primární dokumenty. Zejména to platí o časopiseckých člancích, příspěvcích do sborníků z konferencí, o patentových spisech a vůbec o tzv. šedé literatuře. A dalším, stále významnějším zdrojem informací se stávají elektronické knihovny budované buď přímo nakladatelstvími, nebo velkými knižními a časopiseckými prodejními organizacemi, jako je např. EBSCO.

Výzkumní, vývojoví, případně další tvůrčí pracovníci ovládají už přímo na svém pracovním stole a často i ve svém soukromí doma vyspělou multimediální stanici, jejímž prostřednictvím vstupují do většiny z relevantních dokumentů - časopiseckých článků, encyklopedií a slovníků, výzkumných zpráv, sborníků z konferencí, patentů, norem atd., ale také přímo do databází faktografických datových zdrojů - firemních databází, katalogů výrobků, tabulek hospodářských ukazatelů atd. Mají vůbec potřebu obracet se o pomoc informačního profesionála? Uživatelé, kteří sami začínají s tímto způsobem získávání informací, potřebují větší či menší rozsah příslušného odborného informačního proškolení. Je třeba zdůraznit, že výrazem "informační" je zde rozuměno už nikoli školení v práci s počítačem, ale schopnost jeho prostřednictvím formulovat informační dotaz a také mít relativně dobrý přehled o informačních zdrojích, zejména které a za jakých podmínek jsou přístupné. Program nazvaný anglicky "Information literacy" se dnes ostatně stává obdobným světovým hnutím, jakým byl kdysi program dokumentace světové vědy a techniky odstartovaný na konci 19. století Belgičany Otletem a La Fontainem. Ne náhodou se jeho vůdčím světovým protagonistou dnes stal Američan Woody Horton, dříve jeden z představitelů Mezinárodní federace pro informace a dokumentaci (FID), která díky oběma jmenovaným "dokumentalistům" v první polovině minulého století vznikla, a až do jeho konce významným způsobem ovlivnila vývoj informační profese.

Informační bariéry koncového uživatele

Je však to, co se v otevírajícím se kybernetickém informačním prostoru jako související informační podpora skutečně vše, co "koncový" uživatel informačních a knihovnických služeb v tomto směru potřebuje? Samozřejmě ještě musí získat příslušná uživatelská oprávnění pro IP adresu své stanice do komerčně zpřístupňovaných zdrojů, což stále ještě zařizují jejich podniková či ústavní informační pracoviště – informační střediska a vědecké knihovny. Co je totiž naprosto odlišné od stávajících služeb "kamenných" knihoven, je **ekonomie nového způsobu uživatelského přístupu k elektronickým informačním zdrojům**. Vše, už i každé nahlédnutí do jakéhokoli dokumentu či jen jeho bibliografického záznamu, je uživateli účtováno. Kdyby to měl tento konečný uživatel krok za krokem při práci s on-line zpřístupňovanými informačními zdroji platit – a tak tomu je dosud v případě rešeršních a navazujících služeb realizovaných informačními profesionály – znamenalo by to nutnost překonávat hned dvě významné informační bariéry: ekonomickou a návazně také psychologickou, způsobovanou stresujícím vědomím finančních ztrát při nekvalifikovaném a tudíž nešetřeném nakládání s nabízenými snadno dostupnými, ale důsledně zpoplatňovanými informačními zdroji. A to už neuvažujeme poplatky za čas práce s databázemi (connect time), který až donedávna představoval rozhodující složku účtů za rešerši v databázovém centru.

Všechny tyto bariéry dnešního koncového uživatele – zasvěceného pracovníka s on-line zpřístupňovanými informačními zdroji – snaží se odstranit společně provozovatelé služeb, které tyto on-line zdroje poskytují, a na druhé straně také

instituce, které jejich uživatele zaměstnávají, obvykle prostřednictvím vlastních knihoven a informačních středisek. Jde vlastně o obdobný způsob tomu klasicky knihovnickému, kdy instituce hromadně nakoupí a předplatí za dostupné finance dosažitelný primární i sekundární informační fond, který je pak bezplatně přístupný v relativně neomezeném rozsahu zaměstnancům – koncovým uživatelům služeb vlastní knihovny. V našem elektronickém věku se takto předplácí on-line vstup a využívání opět jen za dostupné finance dosažitelný, v tomto případě virtuální informační fond vybraných on-line informačních systémů databázových a servisních knihovnických center. Rozdíl je mimo jiné v tom, že tento fond se už ovšem nestává inventářem institucionální knihovny, byť si jej jaksi předplatila, ale virtuálně existuje jen jako dálkově přístupný. Zdá se, že to je dnes reálné východisko také pro vědci a s ní spojenou informační politiku států, které formou přímo vyčleněných rozpočtových prostředků nebo grantových programů vynakládají relativně značné finanční prostředky za licence, které pak umožňují (zpravidla alespoň užší akademické komunitě) přístup do komerčně fungujících systémů informačních zdrojů. Podniková sféra si ovšem v zájmu konkurenceschopnosti svých produktů na světových trzích přístup vlastní výzkumné a vývojové základny do světových informačních zdrojů musí tvrdě platit.

Nákup odborných periodik nebo DDS?

Je zde ještě jeden závažný problém, který je třeba řešit. Byl už vyvolán v době rozvoje komerčně fungujících systémů dodávání kopií dokumentů (DDS) namísto tradičních meziknihovnických výpůjčních služeb a také v souvislosti s on-line rešeršními službami zajišťovanými koncovým uživatelům profesionálními rešeršéry. Snadná a relativně promtní dostupnost kteréhokoli dokumentu, zejména časopiseckého článku či stati ze sborníku, na kterou čtenáře upozornila rešerše (ať už retrospektivní, nebo stále oblíbenější průběžná typu SDI či alert), vedla ke studiím, zabývajícím se efektivitou předplácení periodik v těch případech, kdy knihovna nemůže vykázat jejich frekventované čtenářské využití. Existují podložené studie, např. *McCartyho* (1), které zcela jednoznačně prokazují až překvapivé (ovšem zatím naštěstí hypotetické) úspory, plynoucí z upřednostnění individuálně čtenářsky zaměřených DDS před zachováním kontinuací knihovny nakupovaných seriálů. McCarty uvádí, že při zkoumání využití 600 odebíraných časopisů ve vybrané akademické knihovně byl uplatněn pouze vždy jeden požadavek na kopii článku u 423 titulů, zatímco jen u deseti titulů dosáhl počet těchto požadavků deseti. Autor vypočítal, že pokud by knihovna namísto nákupu časopisů platila čtenářům pouze za kopie článků požadovaných prostřednictvím DDS (těch bylo za sledované údobí jednoho roku celkem 1067), celková úspora za předplatné, které činilo 343.926 dolarů, by dosáhla neuvěřitelných 315.252 dolarů. McCarty v názvu citovaného článku použil pro rozvíjející se služby DDS přívlastku **“zabiják periodik”**, čímž míní likvidaci jejich akvizice, kterou v knihovnách může nahradit zprostředkování pouze vyžádaných článků u komerčních dokumentových dodavatelských služeb. Ani po téměř deseti letech po tomto temném proroctví nelze vysledovat takové radikální opatření v žádné známé knihovně. Naopak jsme např. podle Schlickeho (2), spíše svědky předplatného na celé sbírky časopisů, ale už pouze elektronických, které nakladatelství a velcí knižní prodejci vystavují pro definovanou množinu čtenářů nebo stanic v knihovně (jejich IP adresami). Systémově je to totéž, jako by tyto časopisy knihovna získala do svých fondů tradičním nákupem, a tudíž bez nároků na nutnost

platit vždy zvlášť za zpřístupnění jednotlivého článku konkrétnímu uživateli např. prostřednictvím DDS.

K problému odebrat celý časopis kontra zprostředkovat uživateli pouze požadovaný článek je možné uvést zajímavý historický příklad. Málokoho dnes u nás napadne, že provozovatelem první skutečně gigantické DDS na světě se nestal slavný British Library Document Supply Center založený Frederickem Urquhartem v polovině 60. let minulého století, ale celostátně působící vědecko-informační centrum tehdejšího Sovětského svazu VINITI už v roce 1956. To pro vědeckovýzkumné instituce včetně vysokých škol v celé zemi centrálně nakupovalo a referátově dokumentovalo podstatnou část světové vědeckotechnické literatury, samozřejmě hlavně periodik. Výsledným produktem se stalo dosud existující významné informační periodikum Referativnyj žurnal (v podstatě referátová obdoba francouzských dokumentačních služeb Francis a Pascal, kterou dnes také v digitální formě vydává a on-line zpřístupňuje **VINITI** jako už ruské ústřední státní informační centrum – Vserusskij institut naučnoj i techničeskoj informacii). V oné době se zavedením centralizovaného systému totalitní stát vyrovnal současně hned s několika nezbytnostmi, vyplývajícími z povahy tehdy panujícího režimu. Zaprvé byla zajištěna kontrola nad složením titulů časopisů, dovážených z vyspělých kapitalistických zemí centrálně (až na výjimky ovšem nikoli humanitních či sociálních věd, pro které samozřejmě platila ta nejpřísnější kontrola v jejich vnitrostátní dostupnosti) pro především technicky zaměřenou vědeckovýzkumnou základnu. Zadruhé se tak za minimální náklady devizových (tehdy v totalitním východním bloku zvláště nedostatkových) prostředků získalo maximální spektrum těch nejprestižnějších časopisů, protože stačil vždy jeden exemplář pro celostátní systém. Z toho se pod centrální kontrolou (vysoce kvalifikovanými redaktory) vybraly články k referátovému zpracování často špičkovými externím kapacitami v příslušných oborech. To pak bylo široce distribuováno jako referátové periodikum. Některé zvlášť významné studie se dokonce zkráceně překládaly a vycházely jako zvláštní periodikum. Široká vědeckovýzkumná veřejnost byla takto průběžně informována o tom, co podstatného se ve světě v jednotlivých oborech publikuje (Referativnyj žurnal se rozrostl nedlouho po svém založení do téměř 80 oborových řad), aniž by se k ní dostaly ke čtení celé časopisy. Na základě referátu si mohl kterýkoli pracovník z tehdy velkého počtu výzkumných ústavů, lokalizovaných často v odlehlých oblastech země (Sibiř, Dálný Východ) a také samozřejmě z vysokých škol objednat prostřednictvím své instituce kopii příslušného článku či studie ze sborníku. Byla tak splněna i další nezbytnost, a to zamezení přístupu širší odborné veřejnosti ke kompletním západním časopisům, které kromě vědeckých příspěvků obsahovaly různé, často i politicky či ekonomicky laděné komentáře a reklamy, představující skutečný život v kapitalistické společnosti. A to bylo samozřejmě z hlediska vládnoucí stranické a vládní elity, řídící antikapitalistickou propagandu, nežádoucí. Naopak byla zajištěna žádoucí informační podpora sovětské vědeckovýzkumné základny, jejímž úkolem byla úspěšná soutěž se Západem.

Je třeba podotknout, že vznikem celých elektronických knihoven vědeckých a odborných periodik i jiných dokumentů a také novými politickými poměry v dnešním Rusku se možnosti koncových uživatelů i v této části světa změnily, ovšem jen v případě státní podpory. Ta je k uhrazení přístupu vědeckovýzkumné a akademické sféry jakéhokoli státu k potřebným elektronickým informačním zdrojům naprosto nezbytná. Ani v těch nejliberálnějších politicko-ekonomických formacích nejvyspělejších západních států se bez tohoto “polštáře” věda a technika nerozvíjí

(viz státní informační systém vědeckovýzkumných zpráv NTIS v USA, činnost státních informačních center v Kanadě a ve Francii, celá soustava státem vytvořených a dosud dotovaných odvětvových a specializovaných informačních center FIZ v SRN, monumentální British Library vybudovaná jako nejen národní knihovna, ale také jako národní vědecko-informační centrum za vlády Margaret Thatcherové, a konečně viz také práce regionálních on-line rešeršních středisek v některých menších západoevropských zemích). To jen postkomunistické, rádobly liberální politické a ekonomické koncepce demagogicky, držíce se fundamentalisticky, jako předtím komunisté Marxe a Lenina, v daném případě zase učení nejradikálnějších odpůrců jakéhokoli státního dirigismu, jakými byli např. August Friedrich von Hayek, Milton Friedman nebo James M. Buchanan, zcela vědomě a programově zanedbaly státní financování vědeckovýzkumné základny a tím také její nezbytné informační podpory. Ještě hůře než u nás tomu bylo jen v historicky znatelně zaostalých zemích za Českem, jako jsou Bulharsko, Rumunsko, Ukrajina, Bělorusko a podobné státy, kde věda, vysoké školství a tím i vědecko-informační základna tradičně, nikoli ovšem z ideologických důvodů, živoří.

Téměř v celém průběhu hlavního ekonomického (a politického) transformačního procesu byly u nás do té doby konstituované moderní vědecko-informační systémy a služby podstatným způsobem negativně ovlivněny. Mimochodem, tato politika se samozřejmě projevuje následnými reálnými negativními dopady, měřitelnými, bohužel, velmi zřetelně právě při vstupu do Evropské unie, např. pozicí naší země v přirozené soutěži evropských národů z hlediska jejich přispívání ke světovému vědeckotechnickému pokroku. Významným měřítkem jsou zde statistiky Evropského patentového úřadu, kde naše tradičně průmyslově vyspělá země najednou hluboce zaostává za těmi, které se s námi dříve ani nemohly porovnávat. Zatímco na konci minulého století – konkrétně v roce 1999 - např. Dánsku udělil EPO 233 patentů, Belgii 357, Rakousku 414, Švédsku 659 a Švýcarsku dokonce 1163, získala naše s těmito státy co do počtu obyvatel srovnatelná země pouhých 13 evropských patentů. Tím zaostáváme i za zeměmi, jako jsou Lichtenštejnsko se 76 E-patenty, Lucembursko (67) a dokonce i za Nizozemskými Antilami s 38 udělenými evropskými patenty. Celkový počet patentů udělených naším národním úřadem (Úřad průmyslového vlastnictví ČR) činil ve sledovaném roce 598, přičemž ještě ve 30. letech minulého století jen samotné plzeňské Škodovy závody získávaly ročně okolo 400 československých patentů.

Nezbytnost nového systémového přístupu k vědecko-informačním službám

Kombinace on-line dostupných bibliografických a plnotextových informačních zdrojů v současnosti znamená změnu, která souvisí bezprostředně se změnou dosavadního paradigmatu knihovnicko-informačních služeb uživatelům z oblasti vědy, výzkumu, technického rozvoje a také managementu. Zatímco dosud se k hlavnímu cíli služby, tj. zprostředkování primárního dokumentu, který požadované informace obsahuje, dospělo jeho výpůjčkou z fondu "mateřské" knihovny nebo meziknihovní výpůjčkou, ale vždycky návštěvou knihovny, dnes je to jiné. Primární elektronický dokument získá uživatel bez této návštěvy, prostě jen využitím komunikačních možností z osobní počítačové stanice z kteréhokoli místa, kde právě pracuje. A to už ponecháváme stranou úplně nové formy vědecké komunikace, jako jsou moderované elektronické konference, kde účastníci průběžně, často v nepřetržitém odborném dialogu, publikují (v tomto omezeném rozsahu) a čtou primární dokumenty zcela bez jakékoli profesionální informační a knihovnické podpory. Ta se snad může prosadit

při organizaci archívu takové konference, kdy jde o dokumentaci takto komunikovaných poznatků pro jejich pozdější možné zpětné vyhledání.

Budou se tedy knihovnicko-informační pracoviště, sloužící dnes ve výzkumných ústavech, na vysokých školách a vůbec všude tam, kde jde o služby odborníkům v jejich zaměstnání, rušit? Ovšem pozor – to není stejná, či obdobná otázka s tou, která je už pokládána více než po jedno desetiletí, a to **zda digitalizací publikací zaniknou “kamenné” knihovny**. Tato **otázka je položena špatně, protože nerozlišuje knihovny veřejné a knihovny jako informační pracoviště sloužící odborníkům v jejich pracovním procesu**. Literatura, která tvoří podstatu služeb veřejné knihovny, ačkoli bude asi také digitalizována a přístupná on-line, bude vždycky ještě alternativně tištěna, a to pravděpodobně nikoli zejména z důvodu archivace, což by byl případ odborné literatury. Pro čtenáře a jeho soukromé knižní sbírky, právě tak, jako pro veřejné knihovny, bude tiskem vydávána ještě výpravněji a v přitažlivější podobě, než je tomu dosud. Všimněme si pokroku v typografii a vůbec v úpravě tištěné literatury v posledních desetiletích, ke kterému dochází zejména vlivem výpočetní techniky, která se na výrobě publikací zásadním způsobem podílí. Zde můžeme použít paralely s divadlem, které nezaniklo vynálezem filmu a následně s kinem, které nezaniklo vynálezem televize. Vždycky ale ten nový fenomén ovlivnil stávající, který se musel nové situaci na diváckém (v našem případě čtenářském) trhu přizpůsobit.

Na druhé straně - v rešeršních službách provozovaných na základě on-line přístupu do komerčně fungujících databázových center - byla dříve vždycky dáována jednoznačně přednost platbám typu “pay-as-you-go” před jakýmkoli formami jejich hromadného předplatného. To zase vyplývá ze zkušenosti, že průměrná cena on-line retrospektivní rešerše na vědeckou literaturu, vypočítaná na základě tisíců případů realizovaných v databázových centrech, jako jsou Dialog Corporation, STN International, Data-Star, Questel-ORBIT, Ovid Technologies a dalších obdobných profesionálními rešeršéry v rešeršním středisku SAVI ještě v 80. a 90. letech u nás v tehdejší Ústřední technické základně a později v Národním informačním středisku, se pohybovala (v přepočtech) v rozmezí 20 až 30 dolarů. To by v dnešním kursu znamenalo ročně na zhruba jeden tisíc rešerší platby téměř jeden milion Kč. Kolik milionů Kč by dnes asi stálo předplatné na tuto službu, pokrývající roční licenci jen ve jmenovaných centrech?

Tento problém se dnes u nás v teprve v posledních několika letech začal částečně řešit. Je tomu tak v přístupu státu k financování informační podpory vědy a výzkumu alespoň ve vysokém školství. Zejména díky iniciativě naší knihovnické a informační akademické sféry konečně došlo ke státnímu profinancování přístupu alespoň základního souboru on-line dostupných světových informačních zdrojů. Nutno zdůraznit, že jde oproti dřívější praxi v poskytování informačních služeb, vyplývajících z on-line přístupu k profesionálně budovaným databázovým systémům, došlo ke značnému systémovému posunu, a to jednak ve způsobu plateb, jednak v rozsahu a charakteru zpřístupňovaných zdrojů a jednak ve způsobu práce s koncovým uživatelem.

Pokud jde o způsob plateb, je zřejmé, že při nedostatečném personálním vybavení, resp. existenci profesionálních rešeršních středisek ani v Akademii věd České republiky, ani na našich vysokých školách či ve velkých veřejných knihovnách, kam byly zakoupené licence z grantu našeho ústředního orgánu státní správy pro školství otevřeny (všude zbyly z minulého režimu pouze základní knihovnické služby a jim odpovídající kvalifikace personálu), bylo přirozené zvolit i v tomto případě klasický knihovnický přístup. Znamená to zajistit hromadné předplatné co nejširšího spektra,

v tomto případě on-line dostupných informačních zdrojů pro všechny své čtenáře, bez diferenciací podle jejich individuálních potřeb a tomu odpovídajících individuálních účtů (jako tomu musí být u profesionálně a také komerčně fungujících rešeršních středisek). Kromě bibliografických, dokumentačních, resp. referátových databází byl tímto způsobem předplacen i přístup do relativně obsáhlých elektronických knihoven. V našem případě to byly zejména např. EBSCO, ProQuest a Web of Science, ale (v případě některých knihoven) také, alespoň v omezeném rozsahu – tj. přístup pouze do vybraných databází - významná databázová centra, zejména Dialog Corporation, vlastněné nyní společností Thomson Company. Je zřejmé, že k potřebnému pokrytí potřeb naší vědy a technického rozvoje by bylo žádoucí využívat služby ještě dalších, z tohoto hlediska velmi významných databázových systémů, jako jsou Data-Star, STI International, Questel-ORBIT, Ovid Technologies, družení EINS a další. Cena takového hromadného předplatného by ovšem byla pro relativně malou část naho státního rozpočtu, vyčleněnou na tyto grantové programy, nereálná.

Praxe on-line přístupu v rámci hromadných licencí, zařizovaných pro své čtenáře knihovnami a ještě lépe jejich konsorcií, se osvědčuje, jak z pohledu producentů, vystavovatelů i dodavatelů databázových služeb, tak ze strany koncových uživatelů. První mají vždy rok co rok předem zaplacené náklady na provoz služeb a nemusí se zabývat dílčím účtováním pro tisíce jednotlivců a druzí nejsou stresováni očekáváním účtů za každé jednotlivé využívání těchto systémů (jako je tomu vždycky v případě systému pay-as-you-go, ať už jde o vyhledávání, nebo o přístup k celým primárním dokumentům). Není však jisté, že se tato praxe nemůže v nedaleké budoucnosti poněkud změnit. Je sice ověřenou skutečností, že příjmy nakladatelů odborných a zejména drahých prestižních vědeckých časopisů plynou velkou většinou právě z předplatného nikoli jednotlivými odborníky a vědci, ale jejich knihovnami a informačními středisky. Nicméně je také stále zřejmější, že **čím dále tím větší počet, a především opět těch prestižnějších periodik, se hromadným přístupovým licencím on-line vyhýbá a jejich nakladatelé nabízejí v elektronické verzi jednotlivé tituly jednotlivě, ať už institucím, nebo jednotlivým uživatelům.** Na jedné straně jsou hromadné přístupové licence prostřednictvím knihoven výhodné pro provozovatele velkých systémů on-line zpřístupňování databází včetně plných textů dokumentů a také služeb DDS, ale na druhé straně se řada významných nakladatelství orientuje na vlastní elektronické publikování formou on-line zpřístupňování jednotlivých titulů časopisů i monografií. Není to počátek nových knihkupectví, elektronických verzí těch, které známe z městských ulic? Nejde samozřejmě o model elektronických obchodů typu Amazon, jejichž cílem je stále ještě především nakonec prodat tištěný dokument. Časopisy, ale spíše jednotlivé časopisecké články, knihy, ale třeba spíše jednotlivé kapitoly či stránky těchto publikací, se mohou prodávat jako on-line čitelné, importovatelné a návazně "doma" vytisknutelné produkty za individuální ceny pro individuální čtenáře. A kde je zde úloha knihovníka či informačního specialisty?

Nové rozměry knihovnické profese

Tyto vize jen přispívají k zamyšlení nad skutečně problematickou budoucností knihovníků a obecně všech informačních pracovníků pracujících dnes s odbornými čtenáři a uživateli informačních služeb v rámci jejich profesionálního pracovního cyklu. Současné koncepce tzv. "hybridních" knihoven, tj. knihoven, které kromě tištěného budují a zpřístupňují svůj vlastní digitální primární fond, je třeba chápat jako

přechodnou vývojovou etapu. Při dostatečně prostupném komunikačním prostředí, k němuž se společnost vyvíjí, nejenže nebude rozhodující, zda digitální fond vlastní a zpřístupňuje knihovna, která dosud komunitě čtenářů v dané instituci slouží, ale nebude (a v řadě případů už dnes není) vůbec důležité, kde na světě vlastně tento fond existuje. Co je a bude navýsost nezastupitelnou funkcí knihovníka, můžeme souhrnně charakterizovat jako projektování, budování, organizování a provozování elektronických knihoven. Např. podle výzkumné zprávy *Evy Bratkové* (3) k problematice elektronických fondů vysokoškolských aprobačních prací vyplývá, že se ve světě v současnosti soustřeďují jen do několika málo skutečně na tyto specializované fondy bohatých center, pochopitelně budovaných a řízených ve všech směrech na vysoké knihovnické a informační úrovni. Jsou to např. systém Virginského polytechnického institutu **NDLTD** (Networked Digital Library of Theses and Dissertations), australský národní program **ADT** (Australian Digital Theses), francouzsko-kanadský projekt **CyberThèses** nebo už mnoho desetiletí pracující komerční systém **UMI** (University Microfilms International), který přechází z mikrofilmových na digitální média. Zde se vyvíjejí ty nejmodernější technologie a také systémové informační prostředky pro ukládání, evidenci, řízení databází a vyhledávání plných textů digitálních dokumentů (značkovací jazyky a formátování od SGML po XML, metadata, selekce v přirozených textech apod.).

Vývoj těchto prostředků je věcí kooperace informační vědy a informatiky. Samozřejmě se zde uplatňuje i ekonomie v řízení komerčních podniků, jakými jsou jak tradiční nakladatelství tištěných dokumentů, tak jejich elektronické, resp. digitální modifikace. Pokud jde o vývoj funkce knihovníka ve službách vědy, technického rozvoje a dalších profesí (dnes je tato oblast informačních a knihovnických služeb obvykle hromadně označována zkratkou **STM** (scientific, technical, and medical), zde se otevírají zcela nové problémy, které je třeba řešit. Jde sice opět zejména o ty funkce, které odjakživa zastávaly knihovny, tj. získání, katalogizace, ukládání, vyhledávání a zprostředkování dokumentu čtenáři. Všechno se ovšem odehrává ve virtuálním prostředí serverů a digitálních sítí a nejde o výpůjčky, ale o "dodání" dokumentu bez osobního kontaktu koncového uživatele (resp. zákazníka) s knihovníkem či knihkupcem. A stále častěji půjde o ryze komerční vztah mezi "službou" a "klientem". Jsme totiž svědky komercializace i v takovém případě, jako je právě zmíněný, původně nekomerční, akademický systém NDLTD, o UMI nemluvě.

Zatímco dnes ještě daný komerční vztah mezi koncovým uživatelem a digitálními knihovnami zpravidla organizují pro své čtenáře (a také platí ze svých rozpočtů) klasické "kamenné" knihovny, tato praxe se může v nedaleké budoucnosti změnit. Právě on-line digitální knihovna je ten informační systém, jehož plné, racionální a účelné využívání koncový uživatel zvládá bez potřeby osobní kvalifikované asistence informačního profesionála. Něco zcela jiného je vyhledávání informací v profesionálních systémech bibliografických a strukturovaných faktografických informací celé řady světových databázových center. V digitálních knihovnách koncový uživatel pracuje sám obdobně jako ve volně přístupných tištěných fondech klasických knihoven. Pomoc knihovníka a zejména rešeršera potřebuje v případě, že hledá dokumenty nikoli podle už jemu známých identifikačních údajů, jako je autor a název, ale podle tématu. Totéž platí o využívání elektronických knihoven.

Z pohledu dnešního obrovského rozmachu knižního obchodu, dokumentovaného i v zemích s nejvyvinutější informatizací společnosti kvetoucími velkými knihkupectvími a zejména mezinárodními knižními veletrhy (viz např. Frankfurt), se

zdají úvahy o postupném zániku tištěných fondů odborných knihoven velmi předčasné. Vzpomeňme si však na rozkvet sálových výpočetních středisek ještě na začátku 80. let minulého století a na jejich náhlý zánik v letech devadesátých, na masové budování mikrofilmových archívů a ještě techniku COM (computer output on microfilm) v témže období – a kdo dnes tato média používá? A konečně: jakou měrou se už léta koresponduje e-mailem oproti době před o něco více než deseti lety, kdy převažovaly papírové dopisy v papírových obálkách? I na zmíněném frankfurtském veletrhu je rok od roku zřejmější, co znamenají v odborné literatuře její digitální publikování a prodej. Zcela přesvědčující je pak statistická analýza vývoje databázového informačního průmyslu z roku 2003 profesorky *Marthy Williamsové* (4), zakladatelky dnes věhlasných Galeových soupisů databází a adresářů databázových center. Zatímco se počet registrovaných bibliografických databází mezi roky 1985 a 2002 zvýšil o něco více než dvojnásobně (1094, resp. 2422), počet “full-text” databází vzrostl za stejné období téměř patnáctkrát (535, resp. 7380). Přičteme-li k tomu dnešní rozvoj služeb DDS už nikoli formou foto- či xeroxových kopií tištěných dokumentů, ale telekomunikačním přenosem digitálních dokumentů z elektronických knihoven, prudce rostoucí nabídku nakladatelů v elektronických verzích odborných časopisů, už zavedené služby on-line zpřístupňovaných plných textech (samozřejmě s veškerými vyobrazeními) patentové literatury v databázovém centru Questel-ORBIT a nikoli na posledním místě rozvoj velkých knihoven digitálních vysokoškolských aprobačních prací, musí nám být další vývoj knihovnictví ve větvi odborných a specializovaných knihoven zřejmý. Budou to s převahou elektronické knihovny využívané on-line přímo koncovými uživateli z jejich pracovišť i domovů.

Literatura

1. MCCARTHY, P. *Serials killer: Academic libraries respond to soaring costs*. Library Journal, 119, 1994, č. 11, s. 94.
2. SCHLICKE, P. *Is it Wise?* Information Management Report, January 1999, s. 1-4.
3. BRATKOVÁ, E. *Systémy pro rozšiřování a zpřístupňování elektronických disertačních prací*. Zpráva pro grantovou úlohu FRVŠ č.2045/2003 (okruh E2) “E-DI” (Digitální knihovna diplomových a disertačních prací UK v Praze). Praha, ÚK SERGE 2003. 54 s.
4. WILLIAMS, M.E. *The state of databases today: 2003*. In: Gale Directory of Databases. Vol. 1” Online Databases 3003, Part 2. New York : Thomson Gale 2003, s. XVII-XXIX.